

► Het Rijksmuseum van Oudheden in 1939-1945

in oorlogstijd

Het Rijksmuseum van Oudheden, dat dit jaar 200 jaar bestaat, kende in die twee eeuwen talloze hoogtepunten maar ook enkele diepe dalen. Het diepste dal vormde ongetwijfeld de periode tussen 1939 en 1945. In die donkere oorlogsjaren werd het museum niet alleen geconfronteerd met de directe materiele gevolgen van het oorlogsgeweld, maar de directie moest ook vijf jaar lang behoedzaam manoeuvreren om te voorkomen dat de bezetters het museum zouden gaan misbruiken voor hun nationaalsocialistische propaganda.

Hoewel al halverwege de jaren dertig de spanningen in Europa zodanig waren opgelopen dat velen voor een nieuwe oorlog vreesden, leek er voor het museum op dat moment nog weinig aan de hand. Er was een levendig contact tussen de medewerkers van het museum en collega's in Duitsland en in eigen land werden meer opgravingen uitgevoerd dan ooit te voor. Nog geen paar jaar later waren de vooruitzichten heel wat minder gunstig. Oorlog leek onvermijdelijk en in juni 1939 achtte de

toenmalige directeur van het museum, Van Wijngaarden, de situatie zo dreigend dat hij besloot tot het nemen van zware maatregelen. Een deel van de collectie zou worden verwijderd en elders veilig worden opgeborgen. Hoewel sommige stafleden van het museum zich beklagden over dit, in hun ogen nogal haastig genomen besluit tot ontruiming, sloot het museum op 1 augustus zijn deuren en begon het inpakken van eerste voorwerpen. Veel kleinere voorwerpen gingen naar de bomvrije kelders onder het eveneens in Leiden gevestigde Museum van Volkenkunde en de rest werd opgeslagen in de nationale opslagplaats in de duinen (waar ook het Rijksmuseum haar schatten had ondergebracht).

De bezetting

Nadat het stof van de vijf oorlogsdagen begin mei 1940 was neergedaald, kwam het normale leven al vrij snel weer op gang in Nederland. De bezetting leek nog betrekkelijk weinig gevolgen te hebben voor het dagelijkse leven. Ook in het museum keerden men al snel terug naar min of meer 'normaal'. Een klein deel van de opgeborgen voorwerpen keerde ook uit hun schuilplaats terug en ook veel van de zandzakken die rondom de onverplaatsbare standbeelden waren gezet verdwenen uit het zicht. De lacunes die er toch nog waren in de vaste

opstelling werden opgevuld met objecten uit de studiecollectie. En vanaf de zomer van het eerste oorlogsjaar was het museum gewoon weer open. Echt normaal werd het echter nooit. In 1941 zag de directie van het museum zich genoodzaakt om opnieuw veel stukken veilig op te bergen en ook verschenen er weer zandzakken in de tentoonstellingszalen. Toch bleef het museum voor het publiek open tot 6 september 1944. Toen werd het definitief gesloten. Vanaf dat moment werden ook de laatste kwetsbare stukken overgebracht naar de bomvrije schuilkelders. Zelfs het grote bombardement op Leiden van 10 en 11 december 1944 heeft de collectie daardoor overleefd. 1941 vormde *sowieso* een omslagpunt; vanaf dat moment ging de Duitse bezetter zich in toenemende mate bemoeien met het museum. Zo kwam in oktober 1941 de order dat een belangrijk deel van de collectie Oud Europa overgebracht moest worden naar het *Rheinisches Landesmuseum* in Bonn. Het betrof vooral voorwerpen die oorspronkelijk afkomstig waren het Rijnland. Maar ook objecten uit andere zogeheten 'Germaanse gebieden' vielen onder dit dwangbevel. Deze eis tot teruggave vormde een logische consequentie van het nationaal-socialistische principe dat archeologische vondsten uit een bepaalde regio als 'manifesten van eigen aard' rechtmatig toekwamen aan de bewoners van

▲ Het vullen van zandzakken in 1939 ter bescherming van grote zware objecten in het museum.

◀ Museumdirecteur theoloog-egyptoloog Willem D. van Wijngaarden in zijn werkkamer.

Vanaf 1941 ging de Duitse bezetter zich in toenemende mate bemoeien met het museum

die regio. Dankzij handig manoeuvreren van Van Wijngaarden, kon echter op het laatste moment voorkomen worden dat deze door de Duitsers opgelegde maatregel ook inderdaad werd uitgevoerd. Van Wijngaarden liet namelijk weten dat hij slechts bereid was mee te werken als ook een aantal belangrijke Nederlandse stukken die zich in Duitse collecties bevonden zouden worden geretourneerd. Vooral de wens van Van Wijngaarden tot teruggave van de goudschat van Velp, een belangrijke collectie gouden voorwerpen die in de 19^e eeuw aan Duitsland was verkocht en zich sindsdien in collectie van het volkenkundig museum in Berlijn bevond, zorgde er voor dat de eis tot teruggave door de Duitse autoriteiten uiteindelijk werd ingetrokken.

Nieuwe activiteiten

De voortdurende zorg over de veiligheid en het beheer van de collectie weerhield de directie van het museum er toch niet van om nieuwe activiteiten te ontplooiën. Zo ontstond nog in 1940 een plan voor een complete renovatie en zelfs gedeeltelijke nieuwbouw voor het museum. In opdracht van Van Wijngaarden ontwierp de architect Kortensbach een nieuwe voorgevel voor het museum. De witte gestucte gevel die uit de 19^e eeuw stamde zou moeten wijken voor een bakstenen façade in Hollandse renaissancestijl.

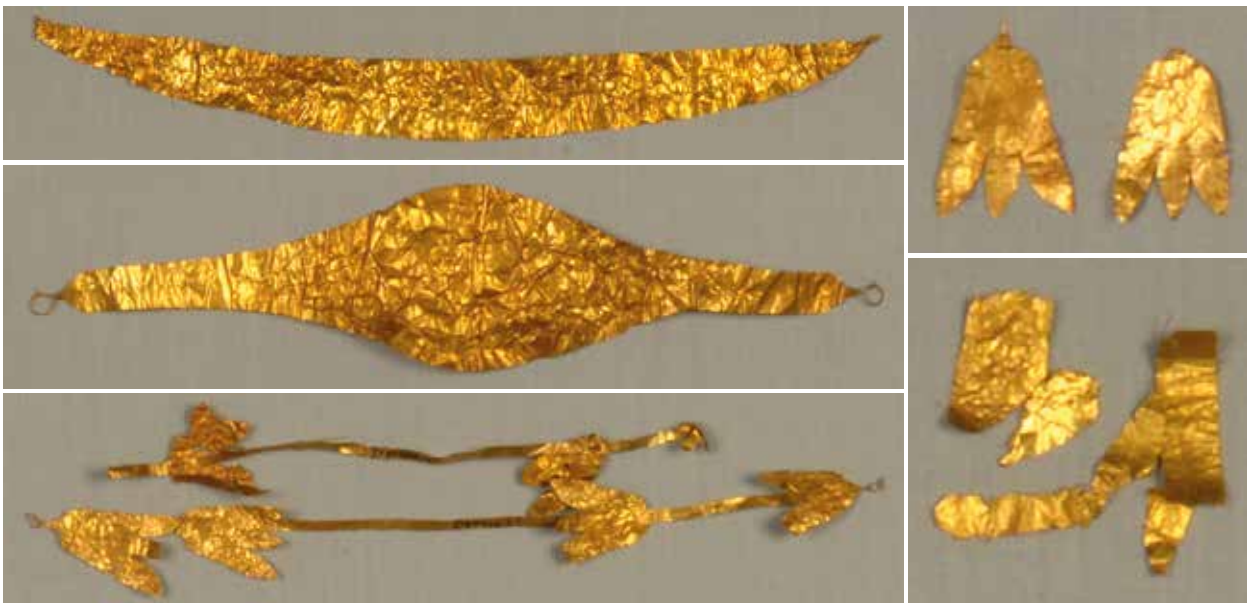

▲ Een meisje bekijkt de reconstructie van een maalsteen op de expositie 'Wat de aarde bewaarde' in Assen in 1943. (FOTO: COLLECTIE SOMA - BRUSSEL, INV.NR. 137551)

In 1943 begon men met de werkzaamheden, maar al binnen een paar maanden moest dat op bevel van de Duitse bezetter weer worden stilgelegd. De verbouwing volgens het plan van Kortensbach werd overigens in 1946 hervat en in 1947 heropende het verbouwde museum haar deuren.

Ook deed het museum in de oorlogsjaren nog een aantal grote aankopen. Dat werd mogelijk omdat in 1942 de museumbegroting met een fors bedrag was verhoogd. Een deel van dat geld was expliciet bedoeld voor aankopen. Op die manier konden de Rijksmusea voorwerpen uit voormalig joods bezit aanschaffen. Dat gebeurde deels via de 'roofbank' Lippmann, Rosenthal en Co (Liro). Een van die aankopen betrof een groot aantal gouden voorwerpen uit de hellenistische tijd afkomstig uit de voormalige collectie Zander. Maar er werden ook stukken gekocht via

▼ (+ pagina 59 ▼) Gouden sieraden uit de hellenistische tijd afkomstig uit de collectie K.L.A. Zander en verworven bij de Duitse roofbank Lippmann, Rosenthal & Co (Liro).

veilingen, zoals een vroeg-hellenistisch bronzen torso. Treffend in dit opzicht is dat de allereerste tentoonstelling die het RMO na de bevrijding organiseerde geheel gewijd was aan de aanwinsten uit de periode 40-45.

Bursch

Ondanks de steeds verslechterende situatie in ons land werden er tussen 1940 en 1944 ook nog enkele tentoonstellingen georganiseerd. De belangrijkste was de tentoonstelling 'Wat de aarde bewaarde'. Het idee voor deze tentoonstelling was ontwikkeld door Frans Christiaan Bursch, wetenschappelijk medewerker (conservator prehistorie) bij het museum. Bursch, die een aanhanger was van het nationaalsocialisme, wilde met deze tentoonstelling laten zien dat Nederland binnen Europa tot de Germaanse ruimte behoorde en dat Nederlanders dus in essentie Germaans waren. Archeologie als propaganda voor het nationaalsocialisme derhalve. Van Wijngaarden, die niets van dergelijke dingen wilde weten, heeft nog verwoede pogingen gedaan om de tentoonstelling tegen te houden. Hij had daarvoor een lange

lijst met wetenschappelijke argumenten gemaakt. Maar hij kon toch niet voorkomen dat de tentoonstelling op 12 december 1942, in aanwezigheid van talloze Duitse hoogwaardigheidsbekleders en vertegenwoordigers van de NSB, werd geopend.

Van Wijngaarden heeft na de oorlog aangegeven dat hij het doorgaan deze tentoonstelling als een van de grootste nederlagen in zijn carrière beschouwde, net als het feit dat hij niet heeft kunnen voorkomen dat het enige joodse personeelslid, Grete Loeb, gedwongen werd ontslagen.

Ondanks pogingen van Bursch om Van Wijngaarden van zijn post te verwijderen - zo schreef hij in november 1942 aan een SS-medewerker op het ministerie van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming: 'Zijn (Van Wijngaarden) gedragingen te mijne opzichte zijn toch langzamerhand wel zodanig brutaal dat een paar weken opsluiting geen luxe zoude zijn' - bleef Van Wijngaarden op zijn post en heeft hij het museum door de hele oorlog heen gesleept. Over de rol van Van Wijngaarden gedurende de oorlog schrijft Martijn Eickhoff van het NIOD in de kloeke feestbundel die ter gelegenheid van het tweehonderdjarige bestaan van het museum is uitgegeven: 'Van Wijngaarden komt naar voren als een gezagsgetrouwe en standvastige directeur die op een bijkans niet heroïsche wijze heeft weten te voorkomen dat zijn museum ondanks de ambitieuze nationaalsocialistische conservator Bursch meer dan incidenteel betrokken raakte bij nationaalsocialistische propaganda'. En het was wellicht ook aan hem te danken dat vrijwel de gehele collectie ongeschonden de oorlogsjaren heeft overleefd. ◀

▲ De opgravingsleiding verbleef in Solonje in een comfortabele woning. Hier Bursch vooraan op de veranda.

◀ Eind april 1943 reisde conservator Bursch via Berlijn naar Solonje (tegenwoordig Solone) in Oekraïne. Daar werden door krijgsgevangenen drie grafheuvels opgegraven onder de vlag van SS-Ahnenerbe. In tropenpak links Bursch.

GERAADPLEEGDE BRONNEN:

- De artikelen van Leo Verhart en Martijn Eickhof in: 'Rijksmuseum van Oudheden Leiden. Een geschiedenis van 200 jaar', Leiden 2018;
 - Martijn Eickhof, 'De oorsprong van het eigene. Nederlands vroegste verleden, archeologie en nationaal-socialisme'; Amsterdam 2003.
- Voor de manier waarop men met de via de roofbank van Liro aangeschafte objecten later is omgesprongen zie: <http://www.musealeverwervingen.nl/1610/over-het-onderzoek/onderzoek-1940-1948/rijksmuseum-van-oudheden/?id=1426>